

La disseminació d'hospitals al bisbat de Tortosa durant l'edat mitjana*

ANTONI CONEJO DA PENA

IRCVM - Universitat de Barcelona

RESUM

En els segles medievals, el bisbat de Tortosa va estar nodrit per una extensa xarxa d'hospitals, que tenien per objecte l'atenció de tota mena de pobres i pelegrins, però que alhora contribuïren a la salvaguarda i seguretat del camins, i a garantir el control social dels col·lectius socials de les ciutats. El present article albira posar una primera pedra en l'estudi d'aquests establiments, a partir del seu vincle amb el territori circumdant, i també reivindicar la necessitat de protegir-los i de perpetuar-ne la seua memòria històrica.

Paraules clau: hospitals, arquitectura, assistència, patrimoni, territori, bisbat, Tortosa.

ABSTRACT

During the Middle Ages the bishopric of Tortosa was nourished by a large network of hospitals that attended pilgrims and took care of the poor. They additionally contributed to the preservation and safety of the paths, ensuring ways of social control. This article focuses on the study of these medieval institutions and their bond with the territory surrounding them, underlining the need of preservation and perpetuation of their historical memory.

Keywords: hospitals, architecture, assistance, heritage, territory, bishopric, Tortosa.

* Aquest article s'emmarca dins el projecte *Arquitectura Gòtica en la Corona de Aragón: la concepción del espacio y su ornato* (HAR2013-46400-P) de la Universitat de Barcelona, dirigit pel Dr. Joan Domenge. Vull agrair els suggeriments i notícies facilitades pel Dr. Jacobo Vidal i per en Pau Alcover, les quals m'han resultat de gran utilitat.

«Mas lo cristià que vol que per sa obra sien
aquelles coses no tan solament recordades e
representades, mas encara glorificades, ab gran
devoció les deu recordar e representar per obra
de veritat evvangelical, ço és, obra de pietat, de
les quals obres seran principalment jutgiats los
cristians al dia de juy».

Arnau de Vilanova, *Informació espiritual al rei
Frederic de Sicília*, 1310.

D'ençà de finals de la dècada de 1980, l'interès per l'estudi dels hospitals de l'edat mitjana s'ha incrementat de manera espectacular. L'aparició de noves i estimulants publicacions ha permès matisar i superar alguns tòpics anquilosats, obrir noves vies de recerca i reivindicar la importància cabdal d'aquest tema dins de l'ampli camp del medievalisme. Paral·lelament, s'han intensificat els encontres científics; s'han organitzat exposicions monogràfiques; s'han restaurat alguns edificis que amenaçaven ruïna i fins n'hi ha que s'han museïtzat o transformat en seu de centres de dinamització cultural. Però, sens dubte, el millor garant que tot plegat no és fruit d'una moda fugissera, és que aquestes iniciatives són comunes a diferents països: si bé és possible que n'oblidem algun, ens referim, especialment, a Alemanya, França, Croàcia, Anglaterra, Itàlia, Portugal i, és clar, a casa nostra.

Al meu entendre, l'historiador britànic Peregrine Horden ocupa un lloc destacadíssim dins d'aquest esperit vindicatiu. El 1988 va publicar un article, que podem qualificar de quasi-iniciàtic, en què reclamava elevar l'estudi històric dels hospitals a la categoria de disciplina pròpia.¹ I és que a partir d'aquestes institucions es poden escriure i reescriure tantes històries com es vulgui, des de perspectives tan diverses com poden ser la religió, la litúrgia, la política, la història de l'art, l'arqueologia, l'antropologia, el patrimoni, la geografia, la salut, la demografia i un llarg etcètera.² Les aportacions fetes des d'aquesta dilatada gama de mirades esdevenen imprescindibles per comprendre l'autèntica realitat, inqüestionablement polièdrica, dels hospitals al llarg del temps, i pel que fa al cas concret de l'edat mitjana, per inserir-los en el seu paisatge humà i monumental. Tanmateix, aquesta historiografia renovada ha prioritzat l'anàlisi dels establiments dels grans nuclis urbans, mentre que els d'àmbit rural o els de les poblacions petites han continuat gaudint d'un tracte marginal, tret d'unes poques excepcions, com ara els estudis puntuals que s'han fet en el món anglòfon,³ l'acurada cartografia

1 P. Horden, «A discipline», p. 359-374.

2 Sobre aquesta qüestió, v. J. R. Guy, «Of the writing», p. 415-420.

3 M. Satchell, «Towards a landscape», p. 238-256.

hospitalària de la província de Girona publicada recentment,⁴ alguna aproximació a la realitat dels territoris subalpins del nord d'Itàlia⁵ o els treballs en curs sobre les xarxes assistencials aragoneses.⁶ El present article albira a afegir un altre granet de sorra en aquesta mateixa direcció, tot recollint apunts i notícies esparses ja conegudes, però també a posar damunt la taula algunes vies de reflexió que puguin ser d'utilitat per a futures investigacions interessades a traçar una història transdisciplinar dels hospitals d'origen medieval d'una àrea georeligiosa molt concreta: la diòcesi de Tortosa. I per què aquesta diòcesi? Doncs senzillament perquè hi conflueixen una sèrie de factors que la fan idònia per afrontar una recerca d'aquestes característiques, car la implantació d'hospitals va estar condicionada per les particularitats topogràfiques del seu vast territori; per la seua xarxa viària i per les persones que la feien servir, les quals es desplaçaven d'un lloc a l'altre empeses per ideals religiosos i/o comercials; i per altres qüestions de caire històric, cultural o bèl·lic, que d'una manera o altra van influir en llur fundació.

En definitiva, les línies que segueixen a continuació pivotaran entorn a dos grans eixos. En primer lloc, evidenciar el vincle indissociable entre els espais d'assistència erigits al bisbat durant els segles medievals i el territori circumdant. En segona instància, reivindicar la necessitat de preservar les poques restes arquitectòniques que han arribat fins als nostres dies, les quals sovint han estat menystingudes i oblidades pel seu aparent poc valor, però que conformen un patrimoni irrenunciable d'un passat que no podem oblidar. I alhora, recordar que aquestes institucions van servir de vehicle de promoció personal dels seus fundadors i d'organisme de control social; el millor exemple de tot plegat són les joies artístiques que les decoraven, un llegat en bona part perdut o deslocalitzat, però que ens ha deixat el seu rastre sigui a través de la documentació, sigui a través d'uns pocs exemples conservats.

Territori i espais d'assistència: un binomi indissociable

Per afrontar el primer dels ítems que acabem de plantejar, copsem que la disseminació d'hospitals a la diòcesi tortosina s'entén molt millor si s'analitza a partir dels trets que caracteritzen la seua orografia i de la comprensió de les seues vies de comunicació (fig. 1). Pel que fa a aquestes últimes, els estudis de topografia i cartografia han demostrat que la xarxa viària medieval catalana es fonamentà, sobretot, en el reaprofitament de les antigues calçades romanes, a les quals s'hi van afegir camins de bast de nova creació que comportaren l'erecció d'infraestructures com ara ponts, trams enllosats per a la circulació de carruatges i ens

4 J. Colomer et al., *700 anys*, p. 12.

5 E. Lusso, *Domus hospitales*. També és força interessant la radiografia que Marina Gazzini ha realitzat sobre la xarxa assistencial forjada a l'entorn de la mítica fundació monàstica de Bobbio, a l'actual Emília-Romanya (M. Gazzini, «La rete»). Agraïxo a l'autora que m'hagi permès llegir l'original abans de la seua publicació.

6 R. Villagrasa, «La red».

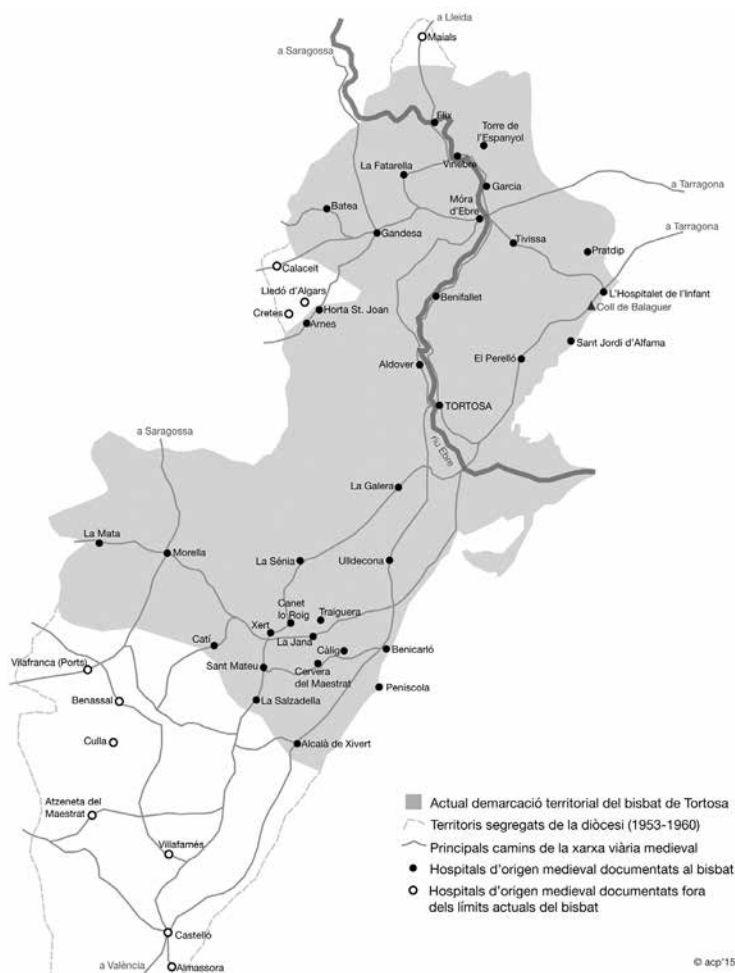

Figura 1.
Cartografia
dels hospitals
d'origen medieval
documentats
i/o conservats al
bisbat de Tortosa.
Realització:
Antoni Conejo.

d'assistència per a l'atenció de tota mena de vianants.⁷ Això es veu perfectament reflectit en l'antiga *via Heraklea*, rebatejada com *via Augusta*, el recorregut de la qual coincideix avui dia, *mutatis mutandi*, amb la carretera N-340. Els ibers i els grecs, primer, i els romans, després, van comprendre que aquesta 'autopista' era la millor opció per facilitar els contactes comercials i la circulació de persones entre les colònies del llevant peninsular, però també per garantir el desplaçament de tropes i d'altres contingents en cas de conflicte bèl·lic. A redós seu, ja des de l'antiguitat, s'anaren bastint llocs d'estada pensats per al descans, tant dels animals de tiratge com dels homes. És el cas de l'anomenada *mansio Oleastrum* citada a les fonts clàssiques com la *Geografia* d'Estrabó (III, 4, 6) i l'*Itinerari d'Antoní* (399, 2), i que malgrat no haver deixat cap rastre arqueològic, sabem per diversos indicis que es trobava situada a

7 Per una aproximació al tema, vegeu M. Riu, «Els camins», p. 27-43; E. Aguadé, *Els camins*; A. Riera, «La red viària», p. 441-463; F. Fité, «Senderes i hospitals», p. 333-350.

l'Hospitalet de l'Infant.⁸ D'altra banda, a penes 2 km més al sud s'han localitzat els vestigis d'un jaciment romà —encara pendent d'excavar— que possiblement podrien correspondre's amb la *mansio* de *Saltum* o *Sub Saltu* esmentada en els vasos apol·linars (ss. I–III d.C.).⁹

En els segles medievals, el traçat de la primitiva via Augusta va continuar sent la principal artèria que enllaçava els territoris al nord dels Pirineus amb els del sud de la confederació catalanoaragonesa.¹⁰ Partint des de Tarragona, el seu recorregut fins a Tortosa era gairebé pla del tot, amb l'excepció del coll de Balaguer, un pas elevat i agrest, ple de revolts i rampes exigents que fins ben entrat el s. XIX el feien feixuc per als cavalls i carruatges, i que alhora resultava força perillós ja que solien amagar-s'hi tot tipus d'assaltants (fig. 2). Aquests devien ser els principals motius que van empènyer els romans a construir-hi les dues *mansiones* que acabem d'esmentar, tot just abans de travessar-lo.¹¹ Però amb el pas del temps les coses no van canviar gaire, i el 1344, l'infant Pere d'Aragó, fill dels reis Jaume II i Blanca d'Anjou i novell comte de Prades, determinà la fundació d'un monumental hospital per a pobres, pelegrins i viatgers a tocar de la vetusta i ja en desús mansió d'Oleastrum, i que va dedicar a la Santíssima Trinitat, la Mare de Déu, els sants apòstols Pere i Pau, i els comtes d'Empúries.¹² El nou centre formava part del citat comtat de Prades, de tal manera que el seu comte era qui en posseïa la propietat i la titularitat, però atès que es trobava en un indret liminar a cavall del bisbat de Tortosa i l'arquebisbat de Tarragona,¹³ els seus respectius

8 A propòsit del traçat de la via Augusta a l'alçada de l'Hospitalet de l'Infant, v. J. Massó, «La Via Augusta», p. 115-117.

El 1865, l'arqueòleg tarragoní Bonaventura Hernández Sanahuja, en la seua condició d'inspector d'Antiguitats de Catalunya i València, va visitar personalment l'Hospitalet de l'Infant a la cerca de l'emplaçament d'Oleastrum; encara que no en pogué concretar la situació exacta, sí que va trobar evidències de la presència romana a la zona, i per tant, va concloure que aquella mítica mansió s'hauria erigit a l'Hospitalet i no a Cambrils, contradient el que havien defensat fins llavors alguns erudits locals. Sobre aquesta problemàtica historiogràfica v. J. Menchón, J. Massó, *L'Hospitalet*, p. 6–10; I. Arrayás, *Morfologia*, p. 147.

9 Tradicionalment, *Sub Saltum* s'ha identificat amb el coll de Balaguer (J. Massó, «La Via Augusta», p. 117). De fet, la seua ubicació en aquest indret sembla evident, atès que el terme llatí *Saltus* significa «regió de boscos i muntanyes» i «pas de muntanya» (I. Arrayás, *Morfologia*, p. 147). La descoberta d'aquest jaciment la devem a Alfons Tejero, erudit, amic i veí de l'Hospitalet de l'Infant.

10 A. Riera, «La red», p. 447.

11 Emperò, el més probable és que ambdues *mansiones* no arribessin a cohabitar mai, és a dir, que la construcció de l'una hauria comportat l'abandó de l'altra (v. M. Rosselló, «Tornant a», p. 78).

12 Sobre aquest hospital ja me'n vaig ocupar abastament a la meua tesi doctoral (A. Conejo, «Assistència i hospitalitat», vol. I, p. 191-257). Pel que fa a l'al·lusió al comtat d'Empúries, s'explica per alguns compromisos adquirits pel mateix infant Pere que n'havia estat comte entre 1325 i 1342, és a dir, just abans d'ostentar el de Prades, títol que ocupà d'ençà de 1342 i fins al seu ingrés en l'orde dels franciscans el 1358.

D'altra banda, l'any 1992, en el transcurs d'unes excavacions a la zona on hi havia hagut l'antic cementiri de l'Hospitalet de l'Infant es van trobar els vestigis d'una primitiva fonda medieval, per a la qual es va proposar una datació a l'entorn segon quart del s. XIV, i que es va interpretar com una possible parada de postes anterior a la fundació de l'hospital de l'infant Pere (J. Macías, J. Menchón, A. Muñoz, «Una fonda»).

13 L'Hospitalet és la primera parròquia del bisbat, o l'última, segons es vagi en direcció cap a Tortosa o cap a Tarragona.

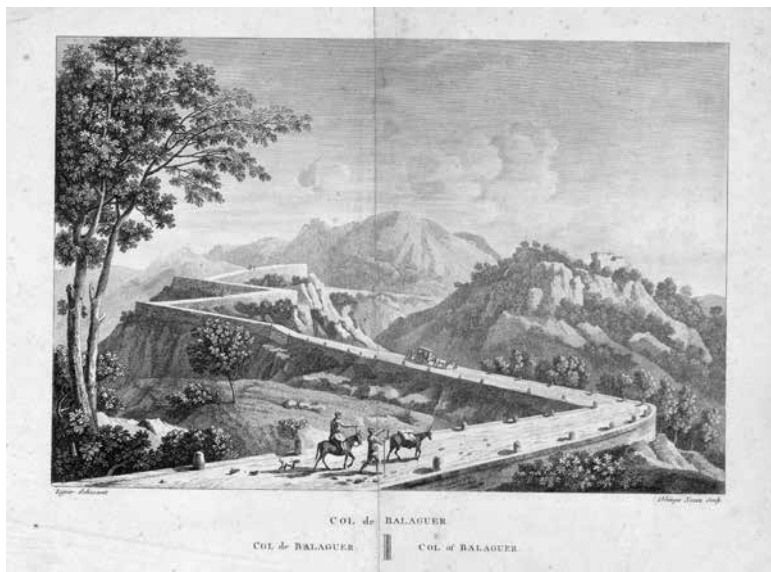

Figura 2.
Visió romàntica del
coll de Balaguer,
1806.
Font: A. Laborde,
Voyage pittoresque,
vol. I, pl. LXV.

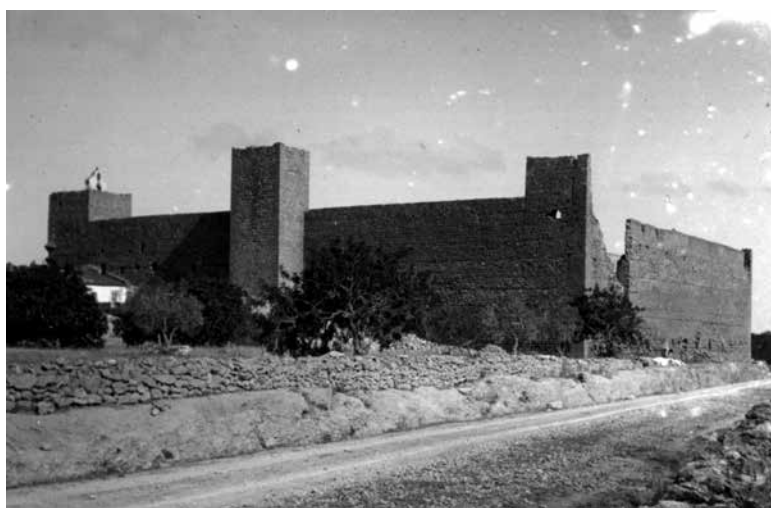

Figura 3.
Hospitalet de
l'Infant: antic
hospital del Coll de
Balaguer, 1916.
Fotografia: Biblioteca
de Catalunya, Fons
Salvany, clisé 309-06.

representants eclesiàstics també van tenir molt a dir a l'hora de fixar els drets, privilegis, dominis i exempcions que se li van concedir en l'acta fundacional. El papa Climent VI en donà el vistiplau, però reservà per al bisbe de Tortosa el dret de ratificar o vetar el nom dels dos administradors que el mateix comte de Prades proposés per guiar la gestió econòmica i espiritual de l'hospital.¹⁴

A priori, hom pot pensar que aquest establiment estava pensat només per oferir refugi i assistència, però en realitat, se li van imputar altres

¹⁴ A. Conejo, «Assistència i hospitalitat», vol. I, p. 200.

funcions tan o més importants. En primer lloc, afavorir la creació de nuclis habitats en un vast territori inhòspit que, per diverses raons, no s'havia pogut poblar d'ençà de la seua cristianització en el primer quart del segle XII. En segona instància, garantir-ne la seguretat; d'aquí que l'immoble fos concebut com un imponent castell sense parió en l'arquitectura hospitalària medieval d'arreu del continent. Tercerament, controlar els camins i afavorir la lliure circulació de mercaderies.¹⁵ I a l'últim, no es pot menystenir que un edifici d'aquestes característiques permetia reivindicar el prestigi i el *bon faire*, i perpetuar la memòria del seu fundador: l'infant Pere.¹⁶ Així, a la documentació de l'època, l'hospital mai no és esmentat amb cap de les tres advocacions que se li van concedir, sinó com «hospitalis Collis de Balagario» —fet que redunda en la importància estratègica del lloc triat per a la seua erecció—, i ja a partir de principi del segle XV, esdevindria habitual l'ús de la fórmula Hospital de l'Infant que ha resistit el pas del temps i que ha donat peu al nom del poble que encara l'acull: l'Hospitalet de l'Infant.

Tal com dèiem, un dels aspectes que més crida l'atenció és la seua aparença fortificada (fig. 3). A Catalunya, es pot invocar un altre exemple de caràcter defensiu, com és el cas del d'Olesa de Bonesvalls, però lluny de la magnitud i les dimensions del promogut per l'infant Pere.¹⁷ Aquest es va projectar com un gran quadrat d'uns 55 m de costat, amb sis torres, quatre en cadascun dels angles i dues més al bell mig dels murs nord i sud; en la del migdia, a més a més, s'hi va obrir la porta d'accés. En l'actualitat encara podem veure dempeus els murs dels cantons de ponent i de tramuntana, de més d'11 m d'alçada, i la torre nord, d'una altura de 18 m; de les cinc restants, n'hi ha que potser no es van arribar a bastir mai, i d'altres es van anorrear a causa del pas del temps, de la desídia humana o dels capricis eòlics que acostumen a sacsejar la zona.¹⁸ També s'han preservat tres arcs diafragma apuntats de la gran sala dels malalts i altres vestigis menors encara visibles a l'interior d'habitatges particulars. En els darrers anys, aquest hospital s'ha convertit en el millor testimoni de com s'han de comportar els actors polítics locals i territorials per la salvaguarda del patrimoni. El 2009, atès el seu precari estat de conservació, l'ajuntament de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant va encarregar la redacció d'un Pla Director que es va enllestir al cap de dos anys (2011) i a partir del qual s'ha dut a terme la restauració d'una

15 Sobre aquesta qüestió, i encara que estigui centrat en el món iber i grec, vegeu el suggestiu treball pòstum de X. Dupré, *Ibers i grecs*.

16 Sobre l'infant Pere, una de les millors síntesis biogràfiques publicades fins a la data és: Ll. Cabré, «L'infant Pere», p. 69-83.

17 Recentment, aquest hospital ha estat objecte d'un Pla Director per a la seua restauració i dinamització turística i cultural.

18 A dia d'avui, només s'ha pogut confirmar del cert que es van bastir quatre torres; de les altres dues (les de les cantonades del migdia) no n'ha quedat cap rastre, si és que mai es van arribar a alçar. D'altra banda, les freqüents i violents ventades que solen sacsejar el golf de Sant Jordi van contribuir a l'ensulsiada de la torre d'homenatge situada al bell mig del mur meridional, el 20 de juliol de 1910 (v. A. Conejo, «Assistència i hospitalitat», vol. I, p. 212-216).

part important de la fàbrica gòtica (2013-2015).¹⁹ Alhora, s'ha donat llum verda a un projecte per a la creació d'un centre de visitants que posi encara més en valor l'immoble, tot difonent la seua singularitat i contextualitzant-lo dins la cartografia hospitalària de la Catalunya medieval (2014-2015).²⁰ Iniciatives com aquestes, que malauradament solen ser excepcionals, haurien de ser normals i habituals en el panorama artístic i arquitectònic del nostre país, i de manera particular, en tot el que afecta als antics establiments d'assistència.

En qualsevol cas, la fundació de l'infant Pere no va ser l'única, i tampoc la primera, que es va impulsar en les terres meridionals del Camp de Tarragona, ja que es poden treure a col·lació dos antecedents prou significatius. Al començament del segle XIII, el rei Pere II ja havia cospat la necessitat de potenciar el poblament dels encontorns del coll de Balaguer, i la primera baula va ser la creació, el 24 de setembre de 1201, de l'únic orde militar de cavalleria d'origen estrictament català: l'orde de Sant Jordi d'Alfama. El monarca concedí al seu primer mestre, el cavaller i diaca Joan d'Almenara, al seu company i sotsdiaca Martí Vidal, i a la resta de germans en religió, l'anomenat desert d'Alfama, una petita plana costanera despoblada compresa entre la vila de l'Ampolla i el citat coll de Balaguer. El seu aspecte desèrtic es devia a l'erosió marítima i als vents, però també als continus atacs i assalts sarraïns que persuadien qualsevol tipus d'assentament estable. Les finalitats últimes del flamant orde eren l'oració, la vida en comú dels seus membres d'acord amb la regla de Sant Agustí, garantir la seguretat del territori front l'amenaça mora i oferir hospitalitat a tots els vianants que ho sol·licitessin. Per tal d'acomplir aquesta triple funció espiritual-hospitalària-militar es va construir una fortalesa modesta en una petita península propera a l'actual vila de l'Ametlla de Mar, des de la qual es podia controlar bona part de la façana marítima des la desembocadura de l'Ebre fins al cap de Salou.²¹ El castell fou destruït vers el 1650 durant la Guerra dels Segadors, però a mitjan segle XVIII se'n féu un de nou que per fortuna ha arribat als nostres dies (fig. 4). En canvi, del recinte medieval tan sols n'han romàs unes poques restes, posades al descobert durant una excavació a principis de 1988.

L'altra fundació que va precedir la de l'Hospitalet de l'Infant la devem, precisament, a la mare de l'infant Pere: la reina Blanca d'Anjou. A la fi del segle XIII, Jaume II havia encarregat al batlle de Tortosa, Bernat de Llibià, l'organització d'un poblat a la Font del Perelló.²² Es tractava d'un indret estratègic, situat novament en un pas elevat i al bell mig

19 En relació amb aquest Pla i els seus redactors, vegeu: J. Figuerola et al., «'Hospitals': Pla Director», p. 149-158.

20 El citat projecte ha anat a càrrec de l'empresa Kultura, especialitzada en temes patrimonials (<www.kultura.cat>; enllaç actiu el juny de 2015).

21 Sobre aquest edifici i l'orde d'Alfama resulten indispensables els treballs de F. Pastor, «Castillo», p. 485-489, i de R. Sáinz de la Maza, *L'orde català*. Personalment, també me n'he ocupat a: A. Conejo, «Assistència hospitalària», p. 257-263.

22 J. M. Font, *Cartas de población*, vol. I/1, p. 525-526, vol. I/2, p. 777.

de l'itinerari de l'antiga via Augusta, on presumptament els romans ja hi havien fixat la *mansio* coneguda com *Tria Capita*.²³ Al començament del segle XIV, l'esmentada Blanca d'Anjou establí, mitjançant el seu testament signat el 18 d'agost de 1308, una donació de 2.500 lliures de moneda barcelonina «ad construendum et edificandum hospitale in populacione Fontis del Paraylon».²⁴ Rere aquesta iniciativa s'hi amagava novament el desig de seguir contribuint a la seguretat i al control territorial del migdia del coll de Balaguer, però alhora, no es poden passar per alt altres circumstàncies que de ben segur hi van influir de manera decisiva. Per exemple, l'ascendència del metge Arnau de Vilanova sobre la família reial, el qual, a través dels seus escrits, solia comminar els sobirans a visitar els malalts dels hospitals en resposta a l'exigència bíblica de l'exercici de la caritat i l'hospitalitat.²⁵ D'altra banda, el mateix llinatge monàrquic comptava entre els seus antecedents familiars amb alguns personatges il·lustres com ara santa Elisabet d'Hongria, sant Lluís de França i sant Lluís de Tolosa que mitjançant els seus actes exemplars havien deixat ben palès el seu compromís envers els més necessitats.²⁶ Així, doncs, imbuïts per aquest ambient de pregona espiritualitat, no ens ha de sobtar que a cavall dels segles XIII-XIV, la mare de Jaume II, Constança de Sicília, hagués fundat a València l'hospital de Santa Llúcia, més conegut com «de la Reyna».²⁷ O que la seua esposa Blanca d'Anjou, primer, i el seu fill Pere, després, n'impulsessin els del Perelló i l'Hospitalet de l'Infant, respectivament. La fàbrica del conjunt del Perelló devia iniciar-se pels volts de 1309 o el 1310.²⁸ Tanmateix, la benefactora no el pogué veure acabat ja que va morir a Barcelona l'octubre de 1310, i seria el seu marit vidu l'encarregat de garantir-ne la continuïtat i la finalització de les obres, de dotar-lo amb les rendes suficients per al seu sosteniment, i fins de posar-lo sota la invocació de sant Joan Evangelista atesa la devoció que li tenia.²⁹ Malauradament, l'edifici no ha resistit el pas del temps i per fer-nos una idea poc precisa de l'aspecte que devia oferir en un origen, ens hem d'acontentar amb unes breus notes que fan pensar en un casal de dimensions reduïdes.³⁰

23 J. Massó, «La Via Augusta», p. 111-119.

24 J. Martínez, *Jaime II*, vol. II, p. 37 (doc. 57).

25 J. Martínez, *Jaime II*, vol. I, p. 13; G. Marí, *La fundació*, p. 10.

El pensament d'Arnau de Vilanova es palesa clarament en el text *Informació espiritual* dedicada al rei Frederic de Sicília, en què li recomanava el que segueix: «(...) visitarets los malautes del pus sol-lempne espital que sie en lo loc, e de vostra mà darets a cascú qualche almoyna.» Mentre que a la reina l'exhortava a «almeyns iiiii vegades l'an (...) farà's portar tro a la esgleya que serà pus prob del pus sol-lempne espital; (...) e la regina primera e les altres après passaran per tots los malautes, e la regina de sa mà darà a cascú un pa, e dir-los ha que sien menbranc de la passió de nostre seynor Jesuchrist» (A. de Vilanova, *Obres catalanes*, vol. I, p. 228 i 231).

26 F. Español, «La 'Beata Stirps'», p. 135-168.

27 M. Gallent, «Aproximación», p. 73-87; J. Webster, «La reina», p. 375-390.

28 G. Marí, *La fundació*, p. 10-13; A. Conejo, «Assistència hospitalària», p. 266.

29 J. Martínez, *Jaime II*, vol. I, p. 13, vol. II, p. 112 (doc. 164).

30 A. Conejo, «Assistència hospitalària», p. 268-269.

Figura 4.
L'Ametlla de Mar:
fortalesa de Sant
Jordi d'Alfama
(mitjan s. XVIII).
Fotografia:
Wikipedia.

Figura 5.
Detall de la vista
de Tortosa a càrrec
d'Anton van der
Wyngaerde (1563),
amb el dibuix i la
llegenda al·lusius
a l'hospital de
la Santa Creu.
Fotografia:
© Viena:
Osterreichische
Bibliothek.

Així, doncs, d'ençà de la segona meitat del segle XIV, la via Augusta, al seu pas pels encontorns del coll de Balaguer, va comptar amb una petita xarxa de tres establiments que devia fer una mica més fàcil el trànsit dels vianants, comerciants i pelegrins que hi circulaven en direcció cap a la capital del bisbat: Tortosa.³¹ Tal com ens recorda Jacobo Vidal en la

31 La distància entre Tarragona i l'Hospitalet és d'uns 36 km; després, fins a Sant Jordi d'Alfama calen 16 km més; entre aquesta última fortalesa hospitalària i el Perelló hi ha uns 13 km; i a l'últim, des d'aquí fins a Tortosa s'han de recórrer uns altres 30 km. Segons M. Riu, els hospitals per a pelegrins i viatgers construïts a redós de les grans vies de comunicació solien situar-se en distàncies que oscil·laven entre els 20 i els 45 km (M. Riu, «Els centres», p. 16). De tal manera que, amb la xarxa assistencial del coll de Balaguer, el recorregut entre Tarragona i Tortosa quedava perfectament cobert.

seua magnífica i imprescindible tesi doctoral,³² l'estudi dels hospitals de la capital del Baix Ebre ha estat objecte d'un grapat d'estudis, però tanmateix, no es pot considerar tancat. Els documents ens han permès d'identificar-ne alguns al llarg de l'edat mitjana, tant de titularitat eclesiàstica com civil. D'entre els primers, es poden destacar els de Santa Maria, la Grassa i Sant Joan del Camp. I quant als que depenien del municipi, es troben els de la Santa Creu, Sant Llàtzer i Sant Jordi. El de la Santa Creu resulta especialment interessant.³³ Ubicat com era costum als afores del recinte urbà,³⁴ a tocar del convent de Sant Francesc i del camí que menava vers Tarragona i Barcelona, es devia erigir durant les dècades de 1330 i 1340 (fig. 5). Ben aviat es convertí en l'epicentre de la política assistencial local, no només a la pràctica, sinó també de manera simbòlica. Així, sovint era mencionat com « spital de la ciutat », i en la segona meitat del s. XIV, quan el Consell General havia de retre comptes davant els procuradors i oïdors de torn, la reunió plenària tenia lloc en un dels seus espais més nobles: l'anomenat « palau del spital ».³⁵ D'altra banda, la seua ubicació perifèrica va ser objecte d'un debat interessant, fins a cert punt insòlit. El 1466, l'hospital, ja vell, havia quedat fet un munt de runes arran del conflicte bèl·lic de Joan II. Llavors es mogueren els fils per tal de fer-lo renéixer de les seues cendres. Joan Girona, protonotari apostòlic, va ser-ne un dels principals impulsors i inversors,³⁶ encara que els seus desitjos no sempre van ser coincidents amb els del Consell General. Així, mentre el primer era del parer que el nou edifici fos erigit dintre del recinte fortificat de Tortosa per garantir-ne la defensa, les autoritats locals es decantaren per tornar-lo a alçar en el mateix indret del primitiu, és a dir, als afores, atès que en la seua opinió reunia unes condicions de salubritat i de comunicació millors, i perquè a més a més, així es podrien reaprofitar els fonaments del derruït conjunt trescentesc. A la fi va prevaldre aquest darrer criteri, però si més no, la disputa és una mostra més que eloqüent dels arguments de l'època a propòsit de la idoneïtat d'un lloc o un altre a l'hora d'emplaçar una institució d'aquesta mena.³⁷

32 J. Vidal, *Les obres*, p. 267.

33 Vegeu la monografia de M. E. Casaus, *El hospital*, en particular les pàgines 73 i ss.

34 Avançada l'edat mitjana, els hospitals se solien bastir als afores de les ciutats. No es tractava només d'un costum, ans d'una realitat de la qual en donen fe els documents de l'època. El menoret gironí Francesc Eiximenis en feia una ferma defensa al *Regiment de la cosa pública* i en altres casos eren les mateixes autoritats locals o territorials qui n'aconsellaven llur construcció en zones perifèriques o residuals. Sobre aquesta qüestió, v. A. Conejo, «Lum, noblesa», p. 419-422.

35 J. Vidal, *Les obres*, p. 270-273.

36 A. Curto et al., *L'hospital*, p. 14-15.

37 No obstant això, la preocupació de Joan Girona per garantir la seguretat de l'immoble no va cessar. Així, vers 1477, va presentar una oferta per ampliar el recinte emmurallat de la ciutat per tal que l'hospital quedés protegit al seu interior. Malgrat que el Consell en donà la conformitat, no s'ha pogut concretar si finalment les obres es van dur a terme o no. Ja a mitjan s. XVII, l'edifici fou un altre cop anorreat durant el conflicte bèl·lic dels Segadors (J. Vidal, *Les obres*, p. 279).

Encara a Tortosa, ens sembla oportú parar esment de dues notícies addicionals. En primer lloc, la fundació d'un hospital per a cristians pobres a càrrec del llec Joan Eixeric. El 15 d'abril de 1415, el papa Benet XIII donà el vistiplau per tal que el nou centre fos establert en una casa de la propietat del benefactor, situada extramurs a prop del pont del riu. No en sabem res més i, almenys fins ara, no se n'ha trobat cap altre rastre en la documentació tortosina consultada.³⁸ La segona qüestió a ressaltar té a veure amb l'hospital de Sant Llàtzer. El 1368, el Consell de la ciutat acordà la reparació del seu porxo d'entrada, una obra en la qual encara s'hi treballava el 1396.³⁹ La dada és prou rellevant, car la presència de pòrtics monumentals en l'arquitectura hospitalària medieval de l'antiga Corona d'Aragó no sembla que hagués estat habitual.⁴⁰ La documentació ens ha deixat la pista d'alguns exemplars al monestir de Santes Creus,⁴¹ Reus,⁴² la Selva del Camp,⁴³ Cervera⁴⁴ i Saragossa,⁴⁵ tots ells malauradament perduts. En canvi, sí que s'ha conservat el de l'antic hospital de Santa Tecla de Tarragona, datat a mitjan s. XIII i que va ser objecte d'una restauració a principis de la dècada de 1990 (fig. 6).⁴⁶ Aquest excel·leix per les seues dimensions i per la notable decoració escultòrica dels seus pilars i capitells, però en línies generals, tot fa pensar que aquest mena de pòrtics solien ser estructures més aviat senzilles, pensades perquè els convalescents poguessin descansar, prendre l'aire, fer-hi un mos i, perquè no, per fer-los servir com a punt de trobada pública entre pacients, familiars i amics.⁴⁷ Així, el 1339, sabem que a l'hospital de Santa Maria o dels Beguins de València es va construir un «porche ab dos pilars davant lo portal del dit espital per tal que los malalts del dit espital de dia pusquessen aver aquí algun refrigeri».⁴⁸ En altres casos s'utilitzaven durant els actes litúrgics, com és el cas del de

38 O. Cuella, J. Simó, *Bulario*, p. 514 (doc. 995). Agraïxo la notícia al Dr. Jacobo Vidal.

Tampoc no es tenen més dades de l'anomenat hospital d'en Tarragó, documentat el 1428 als afores de la ciutat de Tortosa (J. Galiana, *La visita*, p. 42 [doc.62]).

39 J. Vidal, *Les obres*, p. 282.

40 En canvi, sí que van sovintejar en altres àrees geogràfiques, com ara el nord d'Itàlia, on es poden admirar els fantàstics exemplars conservats a Florència i Pistoia, entre d'altres.

41 F. Español, «El maestro», p. 62-66.

42 L'hospital de Sant Joan de Reus tenia un pòrtic que va ser embellit amb un cicle contractat al pintor Dalmau Balcells l'any 1398, en què hi figuraven les imatges de sant Cristòfol, sant Pere i sant Pau, i els dos sants Joans, una *Maiestas Domini* i una Anunciació; malauradament, no n'ha romàs res, ni del pòrtic, ni de les pintures (v. S. Vilaseca, *Hospitals*, p. 71-72).

43 El pòrtic de l'hospital de Sant Jaume i Santa Llúcia de la Selva es documenta el 1442, quan els jurats de la vila prohibiren que cap veí no gosés guardar el seu carro «dins lo porxo del spital ne en lo pati del abeurador» (J. Pié, *Annals*, p. 208).

44 A Cervera, s'ha documentat la presència de pòrtics en dos dels seus hospitals: els d'en Castelltort i Santa Magdalena. Vegeu, respectivament: J. Llobet, *L'hospital*, p. 20; A. Duran i Sanpere, *Llibre*, p. 215-216.

45 Tenim constància de la presència d'un pòrtic a l'hospital de la Nostra Senyora de Gràcia gràcies a un document de 1490; v. E. Carrero, «La acogida», p. 326.

46 Sobre aquest hospital vegeu: C. Martinell, «L'antic», p. 388-396; J. Costa, *El Consell*.

47 La funció de punt de trobada entre pacients i coneguts s'ha documentat a Florència: J. Henderson, *The Renaissance*, pp. 73-77.

48 J. Teixidor, *Antigüedades*, vol. II, p. 294.

Sant Miquel i Santa Llúcia de Vila-real, on el 1390 s'hi feien misses.⁴⁹ De voltes amb Tortosa, l'hospital de la Santa Creu també en va tenir un, erigit el 1402, si bé era un mer annex a la cuina de l'establiment.⁵⁰

Deixant a un costat aquesta qüestió, és prou sabut que per conèixer de primera mà l'organització parroquial dels bisbats, les visites pastorals resulten de summa utilitat. Pel que fa a l'àmbit tortosí, la més antiga de la que es té constància és la del bisbe Francesc de Paholac de l'any 1314, si bé no diu gairebé res sobre el tema que ens interessa.⁵¹ En canvi, sí que resulta molt més útil l'efectuada pel bisbe Ot de Montcada entre 1428 i 1429, en la qual s'enumeren un rast d'hospitals de pobres repartits al llarg i ampli de tota la diòcesi:⁵² Benicarló, Càlig, Alcalà de Xivert, Cervera del Maestrat, la Jana, Xert, Canet lo Roig, Traiguera, la Sénia, Tivissa, l'Hospitalet de l'Infant, Maials,⁵³ Móra d'Ebre, la Fatarella, Batea, Calaceit, Lledó d'Algars, Cretes,⁵⁴ Morella, la Mata, Vilafranca (Ports), Benassal, Culla, Atzeneta del Maestrat, la Salzadella, Villafamés i Almassora.⁵⁵ De tots ells a penes se'ns facilita cap dada significativa més enllà de precisar que tenien una capacitat que oscil·lava entre els dos i els quatre llits, amb l'excepció dels de Móra d'Ebre, que en tenia deu, de la Salzadella, que comptava amb catorze,⁵⁶ d'Almassora, que en disposava de nou,⁵⁷ i de l'Hospitalet de l'Infant. D'aquest últim es deia textualment que «la casa principal ubi recolligantur pauperes masculum» en tenia vuit, mentre que «a la casa de les dones» se'n comptaven dos.⁵⁸ La notícia no tindria més rellevància, sinó fos perquè en l'acta fundacional de l'any 1344, l'infant Pere havia determinat la fàbrica de «due domus ad invicem separate, ad servicium tenendi ibidem lectos pauperum», una amb vint-i-cinc llits «idonei ad servitium pauperum masculorum» —és a dir, per als homes— i una altra amb quinze «lecti ydonei ad servitium pauperum mulierum» —per a les

49 J. M. Doñate, *El hospital*, p. 17.

50 J. Vidal, *Les obres*, p. 272.

51 M. T. García, *La visita*. Bàsicament, en aquesta visita s'inclouen la descripció de l'estatus de cada poble o parròquia, el nom dels imputats i els motius pels quals eren acusats, així com altres aspectes puntuals que requerien millora o revisió.

52 J. Galiana, *La visita, passim*.

53 La vila de Maials va formar part del bisbat de Tortosa fins a l'any 1957 en què fou cedida al de Lleida.

54 Els municipis de Calaceit, Lledó d'Algars i Cretes pertanyen a la diòcesi de Saragossa des de 1956.

55 Els municipis de Vilafranca, Benassal, Culla, l'Atzeneta i Almassora pertanyen a la diòcesi de Sogorb-Castelló d'ençà de la seua creació el 1960.

56 En aquest cas s'especifica que l'hospital estava «bene munitum raupibus et lectis» i que els citats llits eren «condecener ornati» (J. Galiana, *La visita*, p. 325).

57 Tanmateix, en la visita pastoral s'especifica que alguns eren inútils: «defectus in marficis, linteaminibus et lodicibus» (J. Galiana, *La visita*, p. 361).

58 La separació de sexes era una condició *sine qua non* en la distribució interna dels espais d'un hospital. Per exemple, la documentació ens recorda que l'any 1358, el de Santa Maria de Tortosa, disposava de dues sales grans, una amb onze llits parats per als homes, i una altra amb cinc llits per a les dones (V. Almuni, *La catedral*, vol. I, p. 370). D'altra banda, el 1428, el bisbe Ot de Montcada ordenà l'habilitació d'un llit reservat exclusivament per a l'atenció de dones, als hospitals de pobres de Benicarló i de Cervera del Maestrat (J. Galiana, *La visita*, p. 94 i 115).

Figura 6.
Tarragona: antic
hospital de Santa
Tecla, pòrtic
(ss. XIII-XVI).
Fotografia:
Antoni Conejo.

dones.⁵⁹ Com es pot explicar la diferència entre els desitjos de 1344, en què el fundador assentava les bases per a disposar de fins a quaranta llits, i la constatació de 1428 en què només n'hi havia deu? D'entrada, l'anàlisi dels documents revela que l'evolució constructiva de l'edifici va ser molt lenta i no exempta d'entrebancs, i és més que probable que

59 ADM [Arxiu Ducal de Medinaceli], *Entença*, L-15/698.

mai s'arribés a enllestir del tot. Ahora, traspua una realitat: una cosa era el que s'acordava o es pretenia dur a terme en un primer moment, i una altra el que a la fi es podia fer en funció de les circumstàncies. En el cas de l'Hospitalet, aquestes circumstàncies mai no van ser del tot favorables, i el mateix Ot de Montcada, el 1430, conscient de la trista realitat, va rubricar l'aprovació d'unes noves ordinacions que buscaven reactivar la institució, racionalitzar la seua administració i treure més partit dels seus recursos.⁶⁰

De fet, en la majoria d'ocasions, la documentació insisteix en la precarietat d'aquests establiments, tant des del punt de vista econòmic com arquitectònic, i en el paper actiu desenvolupat per les autoritats eclesiàstiques per mirar de redreçar la situació o per garantir-ne una bona gestió.⁶¹ El 1307, el bisbe Pere Betet recordava a l'hospitaler de la catedral de Tortosa que tenia l'obligació de dipositar, cada any, 500 sous per a l'adquisició de roba i per al manteniment de setze llits ben parats perquè els pobres atesos a l'hospital de Santa Maria hi poguessin dormir i ser guarits: «sex decim lectos paratos de raubis bonis et condecantis in quibus pauperes Cristi ad nostrum hospitale declinantes recipiuntur ad dormiendum et infirmi curantur et reficiuntur».⁶² El 1421, el rector del Godall atorgava permís per reutilitzar tota la fusta vella i podrida que hi havia dins la torre de la Galera, la qual s'havia esfondrat el 1397-1398, per tal de cobrir la casa de l'hospital que d'aquesta mateixa vila.⁶³ El 1428, el ja citat bisbe Ot de Montcada concedí 40 dies d'indulgència a tots aquells que contribuïssin a les necessitats de l'hospital de Batea, el qual estava en «ruïna», i alhora comminà els jurats de Pratdip a habilitar-ne un, amb un únic llit, atès que la vila no en disposava de cap.⁶⁴ I tornant un altre cop a l'Hospitalet de l'Infant, per una acurada descripció de 1526, sabem que la major part de l'edifici es trobava en un estat certament lamentable: «al cap una torra tot dolent y molt mal cubert, car la torra y descambra stan totes descubertes, y lo dormidor en dues archades y mitja descubert y la resta prou dolent».⁶⁵

60 Sobre aquestes ordinacions, vegeu l'article de G. Marí, C. Macià, «Les ordinacions», p. 207-212.

61 Una de les poques excepcions ens l'ofereix la visita pastoral del citat bisbe Ot de Montcada a l'hospital de Santa Maria de Tortosa l'any 1423, en què destacava el bon estat de l'edifici i, en particular, la seua capella que recentment havia estat remodelada i guarnida (V. Almuni, *La catedral*, vol. I, p. 371-372). Un lustre més tard, el mateix prelat es referiria a l'hospital de Sant Antoni de Morella de manera igualment elogiosa: «honorifice et sumptuose edificatum» (J. Galiana, *La visita*, p. 241). Ara bé, si el centre depenia del bisbat i no disposava de cap senyal que ho certifiqués, el bisbe ordenava la col·locació d'una creu damunt la porta de l'hospital, tal com s'esdevingué a Xert, Canet lo Roig i Tivissa en el mateix 1428 (Idem, p. 122, 126 i 152).

62 V. Almuni, *La catedral*, vol. I, p. 370.

63 J. Vidal, «Unes notes», p. 89.

64 J. Galiana, *La visita*, p. 43 (doc. 68), 154 i 204-207. Crida l'atenció el requeriment del bisbe Ot, atesa la proximitat entre Pratdip i l'Hospitalet de l'Infant.

El mateix prelat també va impulsar la renovació de les cobertes de fusta de l'hospital de Cretes i exhortà els jurats de la vila a habilitar «duos lectos novos de postibus et marficis» un cop s'haguessin enllestit les obres de reparació (Idem, p. 225).

65 A. Conejo, «Assistència i hospitalitat», vol. I, p. 217-223.

Figura 7.
Horta de Sant Joan:
façana de l'antic
hospital, darreries
s. XVI.
Fotografia: Centre
Picasso d'Horta de
Sant Joan.

La revisió de les visites pastorals més tardanes ens permet constatar que la sort dels hospitals no acostumava a millorar amb el pas del temps. Per exemple, en la realitzada el 1638 pel canonge Mateu Tomàs, que ostentà el càrrec vicari general durant la seu vacant de Tortosa, s'atestà que el de Vinebre estava deshabitat i sense roba ja que «los jurats donen llits als pobres passatgers en lo hostal». Pel que fa al de la Torre de l'Espanyol, Tomàs anotà la necessitat de fer-hi un pany amb clau per a la porta, senyal inequívoc que la casa no devia quedar prou tancada i segura. Del de Tivissa recomanà millorar-ne l'administració. Mentre que els de Flix i Garcia sí que van passar el seu control sense problemes.⁶⁶

Un patrimoni arquitectònic i artístic a protegir i a difondre

Unes línies més amunt, ja hem destacat que les autoritats locals i territorials han tingut una actitud exemplar a l'hora de promoure la restauració i difusió de l'antic hospital gòtic de l'Hospitalet de l'Infant. Si bé aquest tipus d'iniciatives no sovintegen, dins de la diòcesi tortosina es poden esmentar altres casos d'immobles als quals se'ls ha donat un nou ús, fet que n'ha afavorit llur conservació. Aquest és el cas del d'Horta de Sant Joan. Es tracta d'un bell edifici erigit a les darreries del segle XVI i situat en l'empinat pendent de confluència entre els carrers de l'Hospital i del raval dels Àngels. En l'actualitat acull el Centre Picasso, on s'exhibeixen reproduccions dels quadres que el cèlebre artista malagueny va pintar

⁶⁶ J. H. Muñoz, «Les parròquies», p. 236-240.

durant la seua estada a la vila l'any 1898. Les façanes exteriors destaquen per la sobrietat dels seus paraments llisos de carreus regulars i per les dues magnífiques portes d'accés, una d'apuntada i l'altra adovellada de mig punt, tan comunes en l'arquitectura del nostre país al llarg dels segles xv-xvi (fig. 7).

El contrapunt ens l'ofereix Ulldecona. Els seus orígens estan lligats a l'orde de Sant Joan de Jerusalem, que va gaudir d'una forta presència als territoris de l'Ebre, i com en tants altres casos, el mateix l'orde fou l'encarregat d'impulsar el primer ens assistencial de la vila pels volts de mitjan segle xiii.⁶⁷ Entre aquesta centúria i la següent es va construir un edifici gòtic, amb capella dedicada als sants metges Cosme i Damià. A la fi del segle xvi, Felip II concedí permís als jurats del municipi per gravar amb impostos la compra del pa, el vi, la carn i altres coses per tal de finançar unes obres de remodelació.⁶⁸ Més tard, d'ençà del darrer terç del segle xix, la seua administració passà a mans de les monges de la Consolació; i ja a partir de 1900, l'assumiren les germanes terciàries descalces del Carme. Després de moltes vicissituds, d'alguna reforma significativa (1932) i del seu ús militar durant la Guerra Civil, va seguir funcionant com a centre mèdic del poble fins a la creació del CAP el 1985. Atès el seu precari estat de conservació, el 2005 es va anorrear el pis noble, però en l'actualitat encara podem apreciar una bonica porta adovellada en la façana principal del carrer Major —encimbellada per un escut de la vila— i la capella gòtica, encara que força degradada (fig. 8).⁶⁹

Emperò, la majoria dels hospitals d'origen medieval del bisbat tortosí a penes ens han deixat vestigis arquitectònics de la seua existència.⁷⁰ I el mateix podem argüir de les joies artístiques que custodiaven, de les quals, i només ocasionalment, en tenim constància a través d'espigolades notes d'arxiu. D'entre aquests tresors destacaven les imatges sumptuàries i, sobretot, els retaules que solien presidir els llocs de culte. Tots els hospitals comptaven amb una capella, que lluny de ser espais estrictament privatis solien estar oberts als llecs que acudien a la institució ja fos de *mutu propio*, en ocasió d'una festivitat concreta o per visitar a algun dels usuaris. Aquest costum no ens ha de sorprendre. D'una banda, perquè algunes capelles van arribar a assolir la categoria de parròquia,⁷¹ i de

67 Per una aproximació a l'empremta de l'orde de l'Hospital al migdia de Catalunya: M. Bonet, *La orden del Hospital*. Quant a la comanda d'Ulldecona (1280-1490), vegeu en particular les pàgines 293-318.

68 A. Vericat et al., «Història abreujada», p. 153.

69 Sobre aquest centre, vegeu les notícies publicades per J. Reventós, «L'hospital», p. 61-66, i també la fitxa «Antic Convent de les Carmelites Descalces» d'Ulldecona del pat.mapa de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya (<<http://patmapa.gencat.cat/web/guest/home>>; enllaç actiu el juny de 2015).

70 Al marge dels ja esmentats, altres conjunts hospitalaris que encara conserven elements arquitectònics originals, medievals o moderns, són els d'Arnes, Gandesa, Cervera del Maestrat, la Jana i Culla.

71 El cas més significatiu és el de l'Hospitalet de l'Infant, elevat a la categoria de parròquia mitjançant una butlla emesa pel papa Climent VI el 22 de novembre de 1351 (A. Conejo, «Assistència i hospitalitat», vol. I, p. 255-256).

Figura 8.
Ulldecona: façana
de l'antic hospital,
darreries s. XVI.
Fotografia:
Wikipedia.

l'altra, perquè era una manera d'incentivar la deixa d'almoines a favor de la institució, en compliment de l'imperatiu evangèlic de l'exercici de la caritat. Per exemple, la capella de l'hospital de la Santa Creu de Tortosa estava dedicada a santa Bàrbara, encara que en opinió de Jacobo Vidal, en realitat devia tractar-se d'una petita església emplaçada dins o annexa al complex, però amb una autonomia arquitectònica.⁷² Diversos indicis en donen fe, però potser el més significatiu sigui que tot sovint la documentació es refereix a aquest complex com Hospital de Santa Bàrbara i no amb la seua advocació principal.⁷³ Més il·lustratiu encara és el cas que ens brinda Peníscola. El 1413, el papa Benet XIII va aprovar la petició dels seus jurats per coronar la capella de l'hospital urbà de Santa Caterina amb una campana, a fi i efecte que s'hi pogués cridar a missa i a la resta de celebracions religioses, i alhora, va concedir indulgències a tothom que la visités i contribuís a la seua obra.⁷⁴

Al marge de la capella pròpiament dita, en els conjunts de major entitat, també era freqüent trobar-hi altars secundaris que permetien multiplicar el nombre de devocions santorals. Els administradors vetllaven per la decoració d'aquests espais cultuals i per dotar-los de l'aixovar litúrgic i del mobiliari necessari per al desenvolupament dels oficis litúrgics, ja que en cas contrari, podien ser amonestats pels visitadors diocesans. Aquests altars se solien situar en els extrems de les sales on hi eren atesos els malalts per tal que, del llit estant, poguessin pregar i vetllar

72 J. Vidal, *Les obres*, p. 270-274. Alhora, se sap que el 1347 s'hi féu un retaule dedicat a santa Bàrbara, d'autor ignot.

73 Sense anar més lluny, les butlles papals del s. xv solen recollir l'accepció Hospital de Santa Bàrbara o de la ciutat, abans que no pas de la Santa Creu (v. J. Vidal, *Les obres*, p. 279; O. Cuella, J. Simó, *Bulario*, p. 306 [doc. 490], p. 536 [doc. 1052]).

74 O. Cuella, *Bulario*, p. 344 (doc. 714).

per la consolació de llurs ànimes, i veure i escoltar de primera mà la celebració de les eucaristies. Les fonts de l'època en donen fe. Per exemple, el rei Jaume I manà, en el seu testament de 1276, construir a l'hospital de Sant Vicent de València «unum altare in unoquoque quorum stabiliatur unus presbiter qui singulis diebus celebret divina officia ibidem, taliter scilicet quod infirmi qui iacent in hospitali possint ipsum videre».⁷⁵ Una mica més tard, el 1300, Pedro Fernández d'Híjar, promotor de l'hospital de la vila terolenca d'Híjar, precisava: «y quiero que la dita iglesia y altar sea feito en tal manera y disposición que los ditos señores pobres malautos puedan ver, seyendo en sus leytos, el sacrificio de Dios».⁷⁶ I el 1330, amb motiu de la fundació de l'altar de Sant Mateu a l'hospital de Santa Caterina de Girona, es feia constar: «pauperes infirmi in dicto hospitali iacentes de lectis suis videre possent Corpus Christi in elevacione eiusdem ad suarum consolacionem animam».⁷⁷

Pel que fa al territori que ens ocupa, la documentació ens ha permès individuar el nom d'alguns dels mestres que van dur a terme aquests programes ornamentals i, com veurem, en ocasions es tractava d'artífexs de reconegut prestigi. Per exemple, el 1388, el pintor Guillem Ferrer⁷⁸ va contractar un retaule dedicat a sant Nicolau per a la capella de l'hospital homònim de Morella, en acompliment d'una deixa testamentària de 2000 sous reials de València a càrrec de l'honorat Pere Ros, veí de la mateixa vila.⁷⁹ Com en tants altres casos, l'obra s'ha perdut, o si més no se'n desconeix la localització, però les clàusules contractuals eren prou explícites per fer-nos una idea més que aproximada de la seua aparença original. D'entrada, s'especificava la voluntat del testador de prendre com a model el retaule de Sant Agustí de l'arxiprestal morellana de Santa Maria la Major, malauradament també desaparegut.⁸⁰ Quant a l'estructura, es pactaren unes mides globals de 16 pams d'amplada i alçada —comptant el bancal—, a excepció del cos central que havia d'arribar fins als 20 pams d'altura. A

75 A. Udina, *Els testaments*, p. 155 (doc. 22).

76 M. T. Irazzo, *Pobreza*, p. 113.

77 A. Gironella, «L'hospital», p. 123.

78 Entorn d'aquest prolíx pintor, la historiografia ha mantingut un intens i controvertit debat que l'ha volgut identificar amb l'antic mestre de Torà i, també, amb l'anomenat mestre de Cinctorres. Alhora, resta obert el dubte de si el Guillem Ferrer que figura en la nòmina de decoradors que el 1372 van policromar el teginat de la sala del Consell de Cent barceloní, i que a més consta com a pintor de la ciutat, és el mateix artífex arrelat a les terres del Maestrat a cavall dels ss. xiv-xv. Pel que fa a l'activitat barcelonina, vegeu J. Gudiol, *Els trescentistes*, p. 171; A. Duran i Sanpere, «Els sostres gòtics», p. 76-94. Per una acurada síntesi del tema que recull la bibliografia anterior: J. Ruiz, «L'art del 1400», p. 31-35.

79 La transcripció del contracte la trobem a: Á. Sánchez, *Pintores de Morella*, p. 77-79, doc. III; J. Aliaga, *Documentos de la pintura*, p. 300, doc. 507; vegeu igualment la p. 308, doc. 522. Altres estudis, anteriors i posteriors, també s'han referit a aquest retaule encara que, erròniament, l'han posat sota l'advocació de sant Miquel i fins n'hi ha que n'han avançat la contractació a 1387: Á. Sánchez, *Bernat Serra*, p. 63; S. Llorch, «Pintura italogòtica», p. 142; F. Español, «La tutela», p. 384.

És curiós fer notar que en el contracte s'especifica textualment que la donació de Pere Ros era «per fer una joia a l'espital de Sant Nicolau de la dita vila» de Morella.

80 En l'actualitat, l'església morellana està presidit per un monumental retaule, obra de Vicent Dolz —amb la col·laboració d'altres mestres— en el tercer quart del s. xvii.

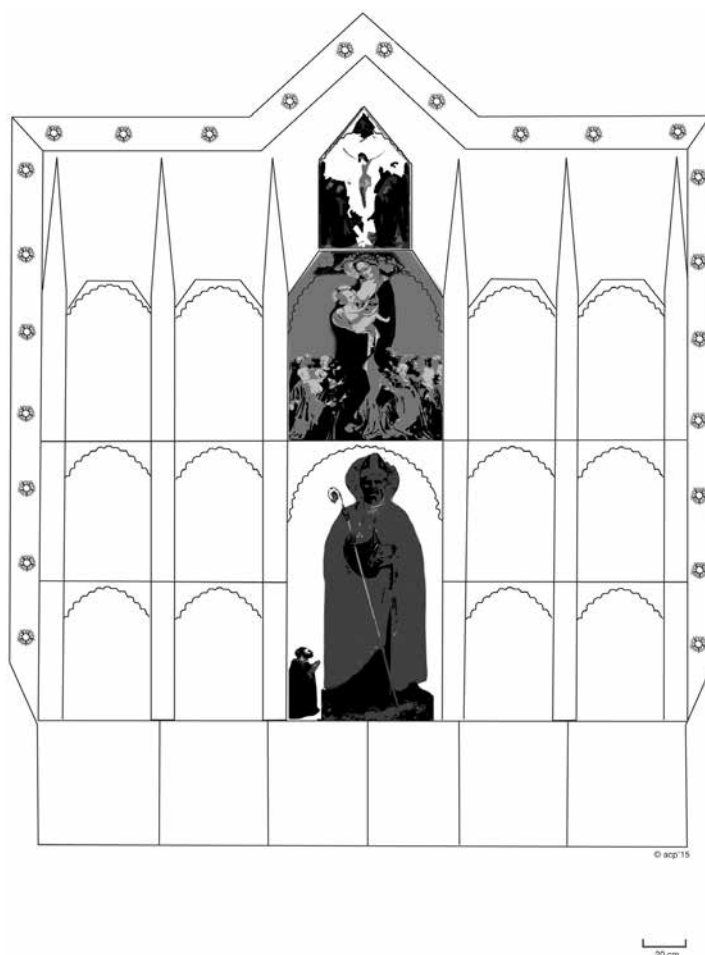

Figura 9.
Proposta de reconstrucció hipotètica del retaule contractat pel pintor Guillem Ferrer per a l'hospital de Sant Nicolau de Morella (1388). Les imatges del Calvari, la Mare de Déu de la Llet i el sant titular són merament indicatives. En els carrers laterals es preveien escenes de la vida del mateix sant Nicolau, i al bancal, altres figures santes de mig cos. Realització: Antoni Conejo.

continuació, s'indicava que en cadascun dels costats es plasmessin sis escenes de la vida i miracles de sant Nicolau. Aquest també presidiria la taula principal, de cos sencer i acompanyat als peus per una figura del promotor, el citat Pere Ros «preguant mans juntes»; i al damunt una «ymaga de Santa Maria amb lo Jhesus en la falda e en lo braç que mam et àngels que·y age que tinguen esturments. Item desús les dites stòries d'en mig sobre tot sie lo crucifixi» (fig. 9). En aquest cas, és obvi que s'està referint a una representació de la Mare de Déu de la Llet flanquejada d'àngels músics i coronada per un Calvari, un episodi del que es coneixen altres rèpliques força interessants, com ara el desaparegut retaule de Sant Vicenç i Sant Esteve de l'església de la Sang de Lliria (1393),⁸¹ el dels Goigs de la Mare de Déu de la Llet posat sota

81 F. Ruiz, «L'art del 1400», p. 8-9.

l'òrbita de Gonçal Peris i avui en una col·lecció privada (c. 1430),⁸² o dues taules atribuïdes a l'igualadí Pere Nicolau (fi segle XIV; Barcelona: MNAC, núm. inv. 15849)⁸³ i al valencià Antoni Peris (1417; València: Museu de Belles Arts), aquesta última, presumptament originària de l'hospital valencià d'en Clapers.⁸⁴ De voltes amb l'obra morellana encomanada a Guillem Ferrer, el pintor es comprometia a estampar-hi al guardapols «senyals d'onsos et de roses», és a dir, l'emblema heràldic del benefactor Pere Ros. Quant a l'advocació a sant Nicolau no és en absolut estranya, atès que es tracta d'un sant associat al fenomen del pelegrinatge d'ascendència franciscana i, en conseqüència, diversos establiments assistencials erigits al llarg dels segles medievals es posaren sota la seua protecció.⁸⁵

Tanmateix, la Mare de Déu va ser l'advocació preferida de molts centres i, per tant, és lògic que la seua imatge presidís els espais culturals. En aquest sentit, i malgrat que ens desplacem un xic més enllà dels confins de la diòcesi de Tortosa, ens sembla oportú fer una aturada en l'hospital de la vila terolenc de Puertomingalvo, establert el 1430 gràcies a la iniciativa del matrimoni integrat pel mercader Pero Poma —Pomar o Pomà— i Margarida Nadal. D'acord amb el text fundacional, Pero oferí la casa paterna perquè s'hi poguessin atendre dotze pobres i un clergue diàriament, i la posà sota la protecció de la Mare de Déu de Gràcia;⁸⁶ tanmateix, la memòria del benefactor s'imposà i des de llavors el novell centre assistencial fou conegut de manera genèrica com 'Hospital o hospici de Pero Poma'.⁸⁷ Uns anys després, el 9 de desembre de 1436, els dos cònjuges van rubricar el testament comú, atesa la precària salut d'en Pero que va morir al cap de pocs dies, puix el 29 d'aquell mateix mes Margarida ja constava com a vídua.⁸⁸ En previsió d'aquest final, per aquelles dates haurien encarregat un retaule dedicat a la Verge de

82 C. Llanes, «*L'obrador*», vol. I, p. 528; cf. F. Ruiz, «Del obispo Sopera», p. 51-54.

83 F. Ruiz, «*L'art del 1400*», p. 8-15.

84 En l'actualitat, aquesta taula presideix un retaule dedicat a la Mare de Déu, però les darreres investigacions de Carmen Llanes han suggerit que podria tractar-se d'un plafó reaprofitat que en un origen hauria format part d'un altre retaule procedent del desaparegut hospital valencià d'en Clapers. Tal com era habitual, aquest centre comptava amb dides que alletaven els nadons abandonats, circumstància que donaria encara més sentit a la iconografia triada per aquesta obra (v. C. Llanes, «*L'obrador*», vol. I, p. 420 i ss., i doc. 150; M. Miquel, *Retablos, prestigio*, p. 74 i docs. 17-21). Sobre l'hospital en particular, resulta indispensable la consulta de la magnífica monografia d'A. Rubio, *Pobreza, enfermedad*.

85 Sense pretendre ser exhaustius i al marge del de Morella, podem al·ludir als hospitals dedicats a sant Nicolau documentats a Àger (darrer quart del segle XI), Viella (fi del segle XII), Barcelona (c. 1219), la Seu d'Urgell (segle XIII) i Alcanyis (1418). En els dominis castellans i amb una funció associada amb el pelegrinatge a Santiago, destaca el d'Itero del Castillo, a la província de Burgos, del qual se'n té constància almenys des de 1174.

86 No es tracta d'una advocació inèdita en l'ambient dels hospitals de l'època. De fet, tot just un lustre abans, Alfons el Magnànim havia rubricat la fundació de l'Hospital Reial i General de Santa Maria de Gràcia de Saragossa. Per una aproximació a aquesta institució, vegeu les recents aportacions que recullen la bibliografia anterior: C. Monterde, «Las ordinaciones», p. 505-528; C. Pérez, «Los grandes hospitales», p. 291-305; M. Gallent, «Los hospitales», p. 41-60.

87 Sobre aquest hospital, v. M. L. Buompadre, «Aproximación», p. 67-88.

88 J. Medrano, *Puertomingalvo*, p. 130.

Figura 10.
Gonçal Peris Sarrià:
«Retaule de la
Mare de Déu de
Gràcia» procedent
de l'hospital de
Puertomingalvo,
1436 (Kansas City:
Nelson-Atkins
Museum of Art).

Figura 11.
Tortosa: hospital de
Santa Maria, relleu
de la Mare de Déu i
el Nen.
Fotografia:
Antoni Conejo.

Gràcia amb destí a la capella del 'seu' hospital.⁸⁹ L'obra fou realitzada pel prestigiós pintor valencià Gonçal Peris de Sarrià, tal com consta en una sèrie de pagaments efectuats per l'esmentada Margarida Nadal el 1436 i per un import total de 52 lliures.⁹⁰ Durant molt de temps el retaule es va considerar perdut o en localització desconeguda, però recentment, Francesc Ruiz ha pogut confirmar que es troba custodiat al Museu Nelson-Atkins de Kansas City (fig. 10).⁹¹ Es tracta d'un imponent moble de tres carrers. En la taula central, hi veiem la Mare de Déu entronitzada amb el Nen, flanquejada per àngels cantors que sostenen partitures i filacteris al·lusius al primer dels goigs virginals: l'Anunciació. De fet, als laterals es reproduïen sis goigs,⁹² mentre que el conjunt es clou, a dalt amb la *Dormitio Virginis*, i a baix, amb un bancal que cobricela nou episodis addicionals, amb el Baró dels Dolors al mig. L'empremta de la família Poma també es fa prou evident a través de la presència de les seues armes: de gules, una poma d'or.

Tornant a les contrades meridionals de la diòcesi tortosina, tenim constància documental que entorn al 1440 el pintor Antoni Vallserrà, oriünd de la

89 En relació amb la iconografia de la Mare de Déu de Gràcia, vegeu la síntesi de F. Ruiz, «Del obispo Sopera», p. 47-48. Uns anys més tard, el 1505, el pintor Martín Bernat va realitzar un retaule amb aquesta mateixa advocació per a l'altar major de l'hospital homònim de Saragossa, al qual podria pertànyer una taula de la Verge envoltada d'àngels, conservada avui dia al Museu Castell de Peralada (N. Ortiz, «Martín Bernat», vol. I, p. 330-338).

90 La primera referència documental al retaule la van publicar J. Medrano, M. L. Rodrico, «Los siglos medievales», p. 105. Posteriorment, la notícia fou ratificada i ampliada per C. Llanes, «L'obrador», vol. I, p. 526, vol. II, docs. 246 i 249.

91 F. Ruiz, «Del obispo Sopera», p. 41-54.

92 Al carrer esquerre hi veiem, de dalt a baix, l'Anunciació, l'adoració dels reis mags i l'Ascensió. I al de la dreta, la Nativitat, la Resurrecció i la Pentecosta.

És interessant remarcar que fou a arran d'un sínode celebrat a València el 1432, i impulsat pel llavors arquebisbe Alfons de Borja —futur papa Calixt III—, s'ordenà cantar els goigs a la Verge a les catedrals i esglésies tots els dissabtes de l'any (M. N. Munsuri, *Perspectiva*, p. 124-125). De ben segur, aquesta decisió devia influir en el tema triat per al tríptic de l'hospital de Puertomingalvo.

localitat castellonenca de Sant Mateu, va pactar l'execució d'un retaule dedicat als sants metges Cosme i Damià amb destí al ja citat hospital de pobres d'Ulldecona per un preu de 42 lliures;⁹³ malauradament, no s'ha conservat. Tampoc no es coneix el suposat retaule amb la Santa Cena de l'hospital de Sant Mateu,⁹⁴ que en opinió d'algun autor havia pintat Valentí Montoliu (c. 1440-1450) per tal de presidir el refetor d'aquest establiment, per bé que la documentació no se'n fa ressò.⁹⁵

En darrer lloc, també em sembla adient al·ludir a un relleu amb la Mare de Déu i el Nen, l'únic que s'ha preservat de l'antic hospital de pobres de Santa Maria de Tortosa (fig. 11).⁹⁶ L'origen d'aquest establiment coincideix amb la mateixa institució de la canònica el 1153 i sembla que ja era actiu el 1156. La seua administració, doncs, depenia de l'autoritat del Capítol catedralici i almenys des del principi del segle XIII, va estar ubicat a tocar del mur nord de la primitiva nau romànica de la seu, a l'alçada d'una porta lateral que s'obria al cementiri. Tanmateix, quan es va prosseguir amb la fàbrica gòtica de la catedral en aquest sector a mitjan segle XV, l'hospital fou enderrocat i traslladat a un indret nou, a l'actual carrer Costa de Capellans.⁹⁷ L'esmentat relleu correspondria a aquest moment de renovació, i de fet, va presidir la façana del nou immoble fins que el 1936 el van enretirar; en l'actualitat es troba encastat en els baixos d'un edifici del citat carrer. Es tracta d'una obra modesta, tant en l'execució com en les seues dimensions, que presenta zones mal conservades, sobretot en els rostres. La Mare de Déu, amb corona, apareix asseguda amb el Nen nibat sostingut a la falda, d'acord amb els estilemes d'ascendència francoflamenca imperants en l'època. La peça té moltes similituds amb una altra de gairebé idèntica —sembla una rèplica— procedent de Calaceit. Al respecte, s'ha suggerit que ambdues imatges es podrien haver inspirat en un model d'argenteria, en concret, la finíssima taula de la Mare de Déu i el Nen que estava al tresor de la catedral el 1453 i que portava

93 Á. Sánchez, *Pintors*, p. 27, 30, 93-94 [apèndix VIII].

Antoni Vallserà s'havia format a Barcelona i sembla que podria haver gestat un prolix taller de pintura a la zona del Maestrat juntament amb el seu germà Jaume. Algunes veus han proposat, discretament, la possibilitat de vincular l'activitat d'aquest taller amb el catàleg d'obres de l'anomenat Mestre d'Albocàsser (v. F. Ruiz, «L'art del 1400», p. 78 i 88).

94 Segons Àngel Sánchez Gozalbo, fins a l'any 1920, al convent de les monges agustines de la mateixa vila de Sant Mateu es va conservar una taula amb la crucifixió que, possiblement, es corresponia amb el cim del citat retaule de l'hospital. Emperò, aquell any es va vendre a un col·leccionista barceloní i des de llavors se'n desconeix la localització (Á. Sánchez, *Pintors*, p. 40-41).

95 F. Español, «La tutela», p. 385. Tanmateix, almenys fins ara, no es disposa de cap notícia que permeti asseverar que Valentí Montoliu pintés el retaule i que estigués destinat al refetor (contra Á. Sánchez, *Pintors*, p. 40).

A propòsit de la trajectòria biogràfica i professional del citat Valentí Montoliu, al qual també se l'ha pogut documentar a Barcelona, Tortosa i Tarragona, vegeu J. Vidal, «Quatre pintors», p. 467-474 i doc. 1.

96 M. E. Casaus, *L'hospital*, p. 64.

97 V. Almuni, *La catedral*, p. 204-208, 368-381. De fet, la proximitat entre la casa de l'hospital i les zones en construcció de la seu tortosina van generar problemes des de mitjan segle XIV (idem, p. 90, 370-371).

punxó de Morella, probablement produïda al taller dels Santalínea. Alhora, en base a criteris estilístics, també s'ha proposat situar-les a l'òrbita de l'escultor savoia Pere Garçó, documentat a la capital del Baix Ebre d'ençà de 1450 i que va arribar a dirigir la fàbrica de la seu entre 1459 i 1476.⁹⁸

Cloenda

Tal com indicàvem al començament d'aquestes pàgines, l'únic propòsit del present article ha estat posar damunt de la taula algunes reflexions i dades documentals sobre els principals hospitals erigits al bisbat de Tortosa durant els segles medievals. Sóc conscient que queda molta feina a fer. Per començar, una cartografia més exhaustiva que la que hem presentat i un cens encara més complet i acurat de tots els centres que s'hi van erigir, n'hagin deixat rastre documental i/o físic, o no. De l'altra, seguir aprofundint en el vincle indissociable entre el territori, les vies de comunicació i aquests establiments. Hem posat l'exemple del traçat de la primitiva via Augusta romana, però dins del bisbat, també hi va jugar un rol capdavanter la ruta que connectava el migdia del Principat amb Navarra i Castella a través de la vall de l'Ebre, i que sovint era utilitzada pels pelegrins que es dirigien cap a Santiago de Compostel·la.⁹⁹ Un ràpid esguard ens demostra que a redós d'aquesta calçada i del riu pròpiament dit també s'hi van bastir edificis hospitalaris, com és el cas dels de Benifallet, Garcia, Vinebre o Flix; estem segurs que en un futur n'han de sortir molts més a la llum!

Data de recepció de l'article: agost de 2015

Data d'acceptació i revisió final: setembre de 2015

98 M. À. Fumanal, J. Vidal, «Les Verges», p. 81; J. Vidal, P. Beseran, «Unes mènsoles», p. 9.

99 A. Riera, «La red», p. 447.

Bibliografia citada

- Aguadé, Enric, *Els camins mil·lennaris de Catalunya que segueixen els pelegrins de Santiago i camins actuals de Compostel·la des de Catalunya*, Reus, 1999.
- Aliaga, Joan, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna I (1238-1400)*, València, Universitat de València, 2011.
- Almuni, Victòria, *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, Barcelona, Fundació Noguera, 2007.
- Arrayás, Isaías, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I aC)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2005.
- Bonet, Maria, *La orden del Hospital en la Corona de Aragón: Poder y gobierno en la castellanía de Amposta*, ss. XII-XV, Madrid, CSIC, 1994.
- Buompadre, M. Lidia, «Aproximación a la historia de los pobres en la sociedad aragonesa bajomedieval», *Studium. Revista de Humanidades*, 7 (2000), p. 67-88.
- Cabré, Lluís, «L'infant Pere d'Empúries i la tradició familiar: estampes en el setè centenari del seu naixement», *Mot So Razo*, 4 (2005), p. 69-83.
- Carrero, Eduardo, «La acogida a los peregrinos en las catedrales: hospitales, alberguerías y limosnas capitulares en los reinos hispanos del medievo», ed. M. T. Ferrer i P. Verdés, *El Camí de Sant Jaume i Catalunya (Actes del Congrés Internacional. Barcelona, Cervera i Lleida, 16-18 octubre 2003)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2007, p. 319-332.
- Casaus, Maria E., *El hospital de la Santa Cruz de Tortosa: Nueve siglos de historia*, Tortosa, 1997.
- Colomer, Joel; Egea, Antoni; Fumanal, Miquel À.; Padrosa, Inés, *700 anys de l'hospital de Figueres*, [Girona], Fundació Salut Empordà, 2013.
- Conejo, Antoni, «Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: Del gòtic al primer renaixement», Tesi doctoral dirigida per la Dra. M. Rosa Terés, Universitat de Barcelona, 2002. <<http://www.tdx.cat/TDX-0505103-121113>> (enllaç actiu el juny de 2015).
- , «Assistència hospitalària i defensa del territori al Baix Ebre: la fortalesa-hospital de Sant Jordi d'Alfama i l'hospital del Perelló», *Recerca*, 8 (2004), p. 251-273.
- , «'Lum, noblesa, ornament, laor, glòria e amplitud': los hospitales y la renovada imagen de la ciudad bajomedieval», ed. T. Huguet, P. Verdés, J. Arrizabalaga i M. Sánchez, *Ciudad y hospital en el Occidente europeo: 1300-1700*, Lleida, Milenio, 2014, p. 415-445.
- Costa, Jaume R., et al. *El Consell Comarcal a l'antic hospital*, Tarragona, Consell Comarcal del Tarragonès, 1995.
- Cuella, Ovidio, *Bulario de Benedicto XIII. IV. El Papa Luna (1394-1423)*, Saragossa, Institución Fdo. el Católico [CSIC], 2009.
- Cuella, Ovidio; Simó, Juan B, *Bulario de Benedicto XIII (1394-1423): Diócesis de Tortosa, Maestrazgo de Santa María de Montesa, Testamento de Benedicto XIII*, VI. Peníscola, Asociación 'Amics del Papa Luna', 2013.
- Curto, Albert; Margarit, Lluís; Salvadó, Roc, *L'hospital de Tortosa Verge de la Cinta: 25 anys al servei d'un territori*, Tortosa, Hospital de Tortosa Verge de la Cinta, 2001.
- Doñate, José M., «El hospital de San Miguel y Santa Lucía: Siete siglos de historia en 100 documentos», *Datos para la historia de Villarreal*, Vila-real, Anubar, 1984, p. 7-98.

- Dupré, Xavier, *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*, Tarragona, Museu d'Arqueologia de Catalunya - Ajuntament de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, 2006.
- Duran i Sanpere, Agustí, «Els sostres gòtics de la Casa de la Ciutat de Barcelona», *Estudis Universitaris Catalans*, 14 (1929), p. 76-94.
- , *Llibre de Cervera*, Barcelona, Curial, 1977.
- Español, Francesca, «El maestro de los Alemany de Cervelló y la primera escultura trecentista en Tarragona», *Locus Amœnus*, 1 (1995), p. 61-74.
- , «La 'Beata Stirps' en la Corona de Aragón. Santa Isabel de Hungría y San Luis de Tolosa, culto e iconografía», ed. F. Español i F. Fité, *Hagiografía peninsular en els segles medievals*, Lleida, Universitat de Lleida, 2008, p. 135-168.
- , «La tutela espiritual de los enfermos y su marco arquitectónico. Advocaciones y escenarios culturales en los hospitales de la Corona de Aragón en la edad media», ed. T. Huguet, P. Verdés, J. Arrizabalaga i M. Sánchez, *Ciudad y hospital en el Occidente europeo: 1300-1700*, Lleida, Milenio, 2014, p. 365-399.
- Figuerola, Joan; Gavalda, Joan C.; Romera, Jordi J.; Conejo, Antoni, «'Hospitals': Pla director de rehabilitació integral de l'antic hospital de l'Hospitalet de l'Infant», coord. D. Gordillo. *Fortificaciones: Intervenciones en el patrimonio defensivo (Actas XXXIV Jornadas Internacionales sobre la Intervención en el Patrimonio Arquitectónico, Barcelona-Tortosa, 15-18 diciembre 2011)*, Barcelona, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, CoAC i AADIPA, 2012, p. 149-158.
- Fité, Francesc, «Senderes i hospitals del Camí de Sant Jaume a Catalunya», ed. M. T. Ferrer i P. Verdés, *El Camí de Sant Jaume i Catalunya (Actes del Congrés Internacional. Barcelona, Cervera i Lleida, 16-18 octubre 2003)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2007, p. 333-350.
- Font, Josep M., *Cartas de población y franquicia de Catalunya*, Madrid – Barcelona, Instituto Jerónimo Zurita, 1983.
- Fumanal, Miquel À.; Vidal, Jacobo, «Les Verges de l'hospital de Santa Maria i de Calaceit», *Art i cultura*, Història de les Terres de l'Ebre, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 2010, vol. V, p. 81.
- Galiana, José M. (a cura de), *La visita pastoral d'Otó de Montcada al Bisbat de Tortosa (1428-1429)*, València, Universitat de València, 2009.
- Gallent, Mercedes, «Aproximación a un modelo medieval de institución sanitaria: el hospital de la Reyna», *Saitabi*, 31 (1981), p. 73-87.
- , «Los hospitales de la Santa Creu de Barcelona y Nuestra Señora de Gracia de Zaragoza, dos modelos asistenciales para el hospital general de Valencia», *Aragón en la Edad Media*, 25 (2014), p. 41-60.
- García, María T., *La visita pastoral a la diócesis de Tortosa del Obispo Paholac, 1314*, Castelló, Diputació de Castelló, 1993.
- Gazzini, Marina, «La rete ospedaliera di Bobbio fra alto e basso medioevo», *Bobbio fra alto e basso medioevo*, Florència, Firenze University Press, 2015, p. 481-507.
- Gironella, Anna, «La cultura de la caritat: inventari dels béns de l'Hospital de la Seu (Girona, 31 de gener 1342)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 42 (2001), p. 163-177.
- , «L'hospital de Santa Caterina de Girona: un model de racionalització de la caritat (de mitjan segle XIV al segle XV)», Girona, Treball de recerca de Doctorat d'Història [inèdit], 2002.

- Gudiol Cunill, Josep. *Els trescentistes: Segona part*, Barcelona, S. Babra, 1926.
- Guy, J. R., «Of the writing of hospital histories there is no end», *Bulletin of the History of Medicine*, 59/3 (1985), p. 415-420.
- Henderson, John, *The Renaissance hospital: Healing the body and healing the soul*, New Haven – London, Yale University Press, 2006.
- Horde, Peregrine, «A discipline of relevance: the historiography of the later medieval hospital», *Social History of Medicine*, 1/3 (1988), p. 359-374.
- Iranzo, M. Teresa, «Pobreza, enfermedades y símbolos del poder señorial en Híjar. El hospital de la Santa Cruz 1300-1312», *Aragón en la Edad Media*, 13 (1997), p. 105-124.
- Laborde, Alexandre de, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, Paris, Pierre Dido l'Ainé, 1806, vol. I.
- Llanes, Carmen, «L'obrador de Pere Nicolau i la segona generació de pintors del gòtic internacional a València», Tesi doctoral inèdita dirigida pels Drs. Amadeo Serra i Joan Aliaga, València, Universitat de València, 2011. Consultable on-line a: <<http://roderic.uv.es/handle/10550/21887>> (enllaç actiu el juny de 2015).
- Llobet, Josep M., *L'hospital de Castelltort: Sis-cents anys d'assistència social a Cervera*, Lleida, Virgili - Pagès, 1990.
- Llonch, Sílvia, «Pintura italogòtica valenciana», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 18 (1967–1968).
- Macías, Josep M.; Menchón, Joan J.; Muñoz, Andreu, «Una fonda medieval en el Hospitalet de l'Infant (Baix Camp, Tarragona)», *Boletín de Arqueología Medieval*, 10 (1996), p. 197-214.
- Madurell, Josep M., «El pintor Lluís Borrassà: Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 7, 8, 10 (1949, 1950, 1952).
- Marí, Gerard, *La fundació de l'hospital de la reina Blanca (1308–1330)*, El Perelló, La Font del Perelló, 1988.
- Marí, Gerard; Macià, Carme, «Les ordinacions de l'hospital del Coll de Balaguer de l'any 1430», *Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*, 17 (1992), p. 207-212.
- Martinell, Cèsar, «L'antic hospital de Santa Tecla de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, 49 (1934), p. 388-396.
- Martínez, Jesús E., *Jaime II de Aragón: Su vida familiar*, Barcelona, CSIC, 1948.
- Massó, Jaume, «La Via Augusta al seu pas per la costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco—Tria Càpita», *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (27–28 octubre 1984)*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, 1985, p. 111-119.
- Medrano, Javier, *Puertomingalvo en el siglo XV: Iniciativas campesinas y sistema social en la montaña turolense*, Teruel, Instituto de Estudios Turolenses, 2006.
- Medrano, Javier; Rodrigo, M. Luz, «Los siglos medievales cristianos en la comarca de Gúdar-Javalambre: el señorío laico y eclesiástico», coord. M. V. Lozano, *Comarca de Gúdar-Javalambre*, [Zaragoza], Diputación General de Aragón, 2004, p. 95-106.
- Menchón, Joan J.; Massó, Jaume (ed.), *L'Hospitalet i Oleastrum*, L'Hospitalet de l'Infant, Foment Cultural, 1991.
- Miquel, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero: Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, València, Universitat de València, 2011.

- Monterde, Cristina, «Las ordinationes del Hospital de Nuestra Señora de Gracia de Zaragoza establecidas por don Alfonso de Aragón, arzobispo de Zaragoza y lugarteniente general del reino», *Aragón en la Edad Media*, 20 (2008), p. 505-528.
- Munsuri, María N., *Perspectiva socio-económica del clero secular en la Valencia del siglo XV*, València, Universitat de València, 2006.
- Muñoz, Joan H., «Les parròquies de la Ribera d'Ebre segons la visita pastoral de l'any 1638», *Miscel·lània del CERRE*, 16 (2005), p. 233-241.
- Ortiz, Núria, «Martín Bernat, pintor de retablos documentado en Zaragoza entre 1450 y 1505», Saragossa, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Saragossa, 2012.
- Pastor, Federico, «Castillo de San Jorge de Alfama y hospital de peregrinos», *Boletín de la Real Academia de Historia*, 50 (1907), p. 485-489.
- Pérez, Cristina, «Los grandes hospitales urbanos en Aragón en el siglo XV: Nuestra Señora de la Esperanza en Huesca y Nuestra Señora de Gracia en Zaragoza», a cura de F. Ammannati, *Assistenza e solidarietà in Europa secc. XIII-XVIII (Actes de la XL Settimana di Studi, Prato, 22-26 abril 2012)*, Florència, Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini» & Firenze University Press, 2013, p. 291-305.
- Pié, Joan, *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, [c. 1919] 1984.
- Reventós, Jacint, «L'hospital d'Ulldecona», *Raïls. Revista del Centre d'Estudis d'Ulldecona*, 11 (1998), p. 61-66.
- Riera, Antoni, «La red viaria de la Corona Catalanoaragonesa en la Baja Edad Media», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23-24 (2002), p. 441-463.
- Riu, Manuel, «Els camins catalans. Anàlisi arqueològica dels seus vestigis», *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), p. 27-43.
- , «Els centres assistencials i hospitalaris a la Catalunya medieval». coord. L. Figueras i M. Manadé, *L'hospital de la Santa Creu i Sant Pau: 1401-2001*, Barcelona, Lunwerg, 2001, p. 9-28.
- Rosselló, Vicenç M., «Tornant a Riudullastre», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 84 (2005), p. 87-93.
- Rubio Vela, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Institució Alfons el Magnànim i Diputació Provincial de València, 1984.
- Ruiz, Francesc, «L'art del 1400 i els pintors del bisbat de Tortosa», *Retrotabulum. Estudis d'Art Medieval*, 6 (2012).
- , «Del obispo Sopera a los linajes Pomar y Nadal. Gonçal Peris y los retablos de Puertomingalvo», *Retrotabulum. Estudis d'Art Medieval*, 5 (2012).
- Sáinz de la Maza, Regina, *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*, Lleida, Pagès Editors, 1991.
- Sánchez Gozalbo, Àngel, *Pintors del Maestrat: Contribució a la història de la pintura valenciana quatrecentista*, Castelló, 1932.
- , *Bernat Serra: Pintor de Tortosa y Morella*, Castelló, 1935.
- , *Pintores de Morella: Datos para la historia de la pintura valenciana de los siglos XIV y XV*, Castelló, 1943.
- Satchell, Max, «Towards a landscape history of the rural hospital in England, 1100-1300», *The impact of hospitals: 300-2000 (Second Conference of the International Network for the History of Hospitals. Verona, abril 2001)*, Berna, Peter Lang, 2007, p. 238-256.

- Teixidor, Josep, *Antigüedades de Valencia*, València, Imprenta de Francisco Vives Mora, 1895.
- Udina, Antoni, *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó: De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001.
- Vericat, A.; Forcadell, T.; Roig, J.; Ortiz, I.; Romeu, J., «Història abreujada d'Ulldecona en quatre etapes», *Rails. Revista del Centre d'Estudis d'Ulldecona*, 26 (2010), p. 142-168.
- Vidal, Jacobo, «Quatre pintors de Tarragona a la ciutat de Tortosa. Algunes notícies d'arxiu», *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1 (2003), p. 463-485.
—, «Unes notes sobre arquitectura defensiva a la Tortosa medieval», *Recerca*, 11 (2007), p. 43-112.
—, *Les obres de la ciutat: L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2008.
- Vidal, Jacobo; Beseran, Pere, «Unes mènsules de Pere Garçó, escultor de la Savoia», *Retrotabulum. Estudis d'Art Medieval*, en premsa.
- Vilanova, Arnau de, *Obres catalanes: Escrits religiosos*, ed. Miquel Batllori, Barcelona, Barcino, 1947.
- Vilaseca Anguera, Salvador, *Hospitals medievals de Reus*, Reus, Asociación de Estudios Reusenses, 1958.
- Villagrasa, Raúl, «La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)», Zaragoza, Treball final de Màster, dirigit pels Drs. G. Navarro i C. Villanueva, Universidad de Zaragoza, 2014.
- Webster, Jill R., «La reina doña Constanza y los hospitales de Barcelona y Valencia», *Archivo Ibero-Americano*, 51 (1991), p. 375-390.